

Ivančev, Svetomir

Otázky vývoje a fungování modálních kategorií v bulharštině

In: *Otázky slovanské syntaxe. III, Sborník symposia "Modální výstavba výpovědi v slovanských jazycích"*, Brno 27.-30. září 1971. Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1973, pp. 315-320

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120881>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

OTÁZKY VÝVOJE A FUNGOVÁNÍ MODÁLNÍCH KATEGORIÍ V BULHARŠTINĚ

Je všeobecně známo, že se bulharština vyznačuje osobitým vývojem. Kdežto ostatní slovanské jazyky si udržely pádový systém, zděděný z doby praslovanské, v bulharštině jmenné skloňování zaniklo a jeho ztrátou přešla bulharština do skupiny jazyků analytických, vznikla typologická jednota mezi ní a takovými geneticky jí vzdálenými jazyky, jako je franština a angličtina. Na rozdíl od ostatních slovanských jazyků, které svůj temporální systém zjednodušily co možná nejvíc, bulharština nejen že si zachovala celou složitost starobulharského systému časového, ale dovedla tuto složitost do krajní míry. Mezi kategoriemi temporálními a vidovými byly ustanoveny komplikované vztahy, probíhala mezi nimi složitá interference a v důsledku jejich osobitého vývoje se přetvářel také systém kategorií modálních. Tato reorganizace se projevila nejen v různé distribuci starých slovesných způsobů známých z praslovanských dob, ale také v ústupu jednoho z nich a ve vzniku nových. Ostatní slovanské jazyky sledovaly v celku jednu a tutéž linii vývoje a podržely si bez mimořádných změn tři klasické slovesné způsoby: oznamovací, rozkazovací a podmiňovací.

V bulharštině je starý způsob podmiňovací na ústupu — v současném literárním jazyce je kategorií knižní, a v nářečích se vyskytá ve zbytkovém stavu. Náhradou vznikla v lidovém jazyce nová morfologická kategorie, kterou Mazon nazval způsobem potenciálním a která do jisté míry plní úlohu způsobu podmiňovacího (někteří tuto kategorii také nazývají syntetickým způsobem podmiňovacím). Funkce starého podmiňovacího způsobu byly v značné míře přejaty kategoriemi futurálními (časem budoucím a časem budoucím préterita, časem přítomným a imperfektem sloves dokonavých) a časem předminulým, zčásti také perfektem.

Současně se v bulharštině vytvořily dva „nadzpůsoby“ — způsob přímé a nepřímé výpovědi, z nichž každý jako způsob sekundární se vztahuje na všeobecně známé klasické tři způsoby (oznamovací, rozkazovací, podmiňovací) jako na způsoby primární. Dnes je tedy v bulharštině na jedné straně oznamovací, rozkazovací a podmiňovací způsob přímé výpovědi, a na straně druhé oznamovací, rozkazovací a podmiňovací způsob výpovědi nepřímé.

V oblasti modální idiomatiky pozorujeme dnes v bulharštině značnou pestrost, již ostatně známe také z ostatních slovanských jazyků. Zaslouží si zmínky jen ta okolnost, že se v důsledku polarizace přímé a nepřímé výpovědi v plánu préterita počíná historický prézens spojovat se zvláštní neutrální modalitou, tedy modalitou, která nevyjadřuje ani význam přímé výpovědi, ani význam nepřímé výpovědi.

Chť ňl bych se krátce zastavit u dvou základních otázek vývoje a fungování modálních kategorií v bulharštině.

Je to především otázka zvláštní interference mezi způsobem podmiňovacím a časem budoucím (tedy mezi kategorií modální a kategorií temporální) a stálého sémantického kolísání mezi oběma kategoriemi — skutečnost, která je nám ostatně známa z mnoha indoevropských i neindoevropských jazyků.

Podle některých autorů neexistovala v praslovanštině kategorie času budoucího (někteří dokonce tvrdí, že tomu bylo tak také v staré bulharštině). Zachází se tak daleko a tvrdí se, že praslovanské myšlení nebylo vyvinuto do té míry, aby uvedlo do života budoucí čas jako zvláštní morfologickou kategorii. Taková formulace skutečnost zkrusluje a jazykové vztahy v praslovanštině zjednodušuje. Co se týče lidského myšlení, zdá se mi, že vztahy mezi minulostí, přítomností a budoucností mu byly známy ještě dávno před dobou praslovanskou. I když přijmeme, že některé abstraktnější významy a jemnější odstíny byly rozlišeny a dostaly zvláštní morfologický výraz v době pozdější, museli bychom uznat, že ze dvou kategorií — času budoucího a způsobu podmiňovacího — dříve vykrytalizoval morfologicky čas budoucí jako kategorie konkrétnější a méně odstíněná, a teprve později vznikl způsob podmiňovací, vyjadřující jemnější odstíny spojené s budoucností.

Je-li v staré bulharštině znám podmiňovací způsob typu BYCHЪ PЪSALЪ jako vyhraněná morfologická kategorie, zděděná z doby praslovanské, kdy existoval typ BIMЪ PЪSALЪ, měla by nás tato skutečnost vést zamyšlení nad původem a skutečným významem této kategorie v praslovanštině. Etymologie tvarů BIMЪ.... není jasná. O jejich podstatě existují různé názory. Možno však spatřovat genetické a funkční vztahy mezi nimi a budoucími koncovkami *-bo*, *-bis*, *-bit*, *-bimus*, *-bite*, *-bunt* v latině. Není žádného rozdílu mezi slovanským BQ a latinskou koncovkou pro 3. osob. množ. č. *-bunt*. A jestli se předpokládá, že futurum I v latině je utvořeno z přičestí přítomného činného a z tvaru pomocného slovesa (*amans bo*, *amans bis* ...), pak můžeme snadno připustit, že slovanský způsob podmiňovací mohl v praslovanštině plnit funkci budoucího času, a to tím spíše, že analogický typ budoucího času existuje podnes v polštině (*będę pisał*) a slovinštině (*bom pisał*). Když si rozebereme velmi pestrý obraz, který nám skýtá funkčně-sémanticky podmiňovací způsob v slovanských jazycích, zjistíme velmi mnoho společného s futurem. Přesto však tyto tvary v dnešních slovanských jazycích ani v staré bulharštině nemohou být hodnoceny jinak než jako kategorie modální. Otázkou je však, zda tyto tvary v době vzdálenější neměly také indikativní užití. Mohli bychom předpokládat, že právě po ustoupení z oblasti indikativně-temporální tvary BIMЪ PЪSALЪ byly nadále užívány se zesíleným modálním významem. Podobný vývoj pozorujeme v latině, kde tvary na *-bo* v době národní latiny přestávají být užívány, mizí zcela, přičemž jsou budoucí významy vyjadřovány jen tvary přítomného času, které jsou posléze nahrazeny opisy *cantare habeo*, *cantare volo*. Možno předpokládat, že se podobný vývoj odbyl také v praslovanštině, aniž přivedl k úplnému zániku staré morfologické kategorie, ale jen k jejímu sémanticko-funkčnímu přehodnocení. Pozdější vývoj bulharštiny toto nepřetržité kolísání mezi futurem a kondicionálem jen potvrdil.

Otázka proč a jakým způsobem ustupoval v bulharštině jako kategorie podmiňovací způsob typu BYCHЪ PЪSALЪ není doposud vyjasněna. Známa je skutečnost, že funkce starobulharského podmiňovacího způsobu byly přejímány především některými kategoriemi futurálními (časem budoucím a ča-

sem budoucím préterita — ve větě hlavní; dokonavými tvary prézentu a imperfekta ve větě podmínkové), časem předminulým, ba dokonce perfektem — též ve větě podmínkové. V hodnocení těchto prostředků vyjadřování podmíňovací modalit v současné bulharštině pozorujeme značnou pestrost. Důležité je zde, že původně futurální kategorie počínají plnit funkci podmíňovacího způsobu. Vysvětlení si vyžaduje ovšem také, jak se dostal ve větě podmínkové na místo způsobu podmíňovacího čas předminulý. Nebudeme však vzdáleni pravdy, připustíme-li, že starý podmíňovací způsob typu BYCHЪ ПЪСАЛЪ, který tvarově není nic jiného než plusquamperfektum, se vyvíjí nebo lépe řečeno bývá substituován tvary БЪХ ПИСАЛ. Tato substituce byla patrně usnadněna určitou sémantickou shodou mezi imperfektem a plusquamperfektem. Analogicky substitucí vysvětlíme také řídký výskyt perfekta.

To by byl jeden směr vývoje podmíňovacího způsobu. Jak jsme se však již zmínili, vznikl v bulharštině tzv. syntetický podmíňovací způsob, neboli lépe řečeno potenciální způsob jako morfologicky vyhraněná kategorie. Tato kategorie je nadstavbou slovesného vidu a je, co se týče formálního vývoje, v blízkém vztahu s podobnou nadstavbou (s frekventativy typu *psávati*) v severoslovanských jazycích. Ze všech slovanských jazyků je nám znám zvláštní odstín potenciálnosti ve významu dokonavého futura. Jelikož byl v bulharštině v mnoha případech dokonavý vid nahrazen videm nedokonavým (např. v prézentu historickém), stalo se to pod tlakem systému také v případech, kdy dokonavý přítomný tvar byl užíván s významem potenciálním. (Nový bulharský tvar budoucího času, tvořený za pomoci slovesa CHOTĚTI, nebyl k tomu účelu vhodný kvůli důraznému odstínu voluntativnímu, který mu byl původně vlastní.) Odsud — od sekundárních sloves nedokonavého vidu — přešla přípona *-va* k prostým slovesům nedokonavým a tak se v bulharštině k tvarům typu *napisvam* (s významem mezi jiným také „mohu napsat“ — „napišu“) dotvořily také tvary typu *pisvam*, příbuzné tvarově frekventativům *psávati* (s významem jen „mohu psát“, „psal bych“). Možno říci, že se vznikem těchto tvarů v bulharštině zrodil jako morfologická kategorie nový způsob podmíňovací. Důležité je zdůraznit, že se nový způsob podmíňovací, i když je jeho vznik v těsné souvislosti s představou vidového systému, vytváří na základě jednoho z dílčích významů futura (*napíšu* — *nenapíšeš*).

*

Druhý okruh otázek, kterých se chci dotknout, je ve spojení se vznikem modálního protikladu přímé a nepřímé výpovědi v bulharštině. Následkem vzniku zvláštních tvarů nepřímé výpovědi existující oznamovací, rozkazovací a podmíňovací tvary dostávají dodatečný modální nadvýznam přímé výpovědi. Tato polarizace samozřejmě nenastala rázem a automaticky následkem náhlého jednostranného vzniku tvarů nepřímé výpovědi, ale vytvářela se postupně, přičemž impulsy přicházely jak z jedné, tak i z druhé strany.

V bulharistice je celá řada otázek týkajících se původu a významu způsobu nepřímé výpovědi, které nejsou uspokojivě vyřešeny, existují dokonce pochyby, zda se skutečně jedná o zvláštní slovesný způsob, pozorujeme zde také značnou pestrost a neustálenost terminologickou.

Možno říci, že sémantika tvarů nepřímé výpovědi je jasná: Je to neosobní

informovanost mluvčího o slovesném ději. Naopak — tvary přímé výpovědi vyjadřují osobní informovanost, ke které se došlo cestou přímého pozorování dějů nebo jejich následkem, přičemž tato osobní informovanost při některých nepozorovaných dějích znamená také osobní přesvědčení o jejich skutečnosti.

Termíny, které byly dosud v bulharistice užívány, odrážejí do jisté míry bloudění, kterým prošlo bádání sémantické podstaty způsobu nepřímé výpovědi. Tvary této kategorie jsou nazývány „preizkazny“ (v protikladu k tvarům „za prjako izkazvane“), „nesvidetelski“ (opačně „svidetelski“) a naposled také „neličnoizkazni“ (opačně „ličnoizkazni“). Podle autora posledního termínu (V. Stankova) měl by tento termín odpovídat osobní informovanosti mluvčího o ději. Ale to není z termínu dost jasně. Jak se často stává, žádný z uvedených termínů nezachycuje dost plně a přesně sémantický obsah kategorie. Nejčastěji se užívá smíšené dvojice termínů „svidetelski“ a „preizkazen“. Tato kombinace, zdá se, je výhodná, protože existuje vedle termínu „preizkazen“ také sloveso „preizkazvam“ a podstatné jméno slovesné „preizkazvane“.

Co se týče kategoriální podstaty tvarů pro nepřímou výpověď, o té již dnes žádný nepochybuje. Přesto však stále ještě není absolutní jistoty, je-li tato kategorie slovesným způsobem, nebo něčím jiným. Badatelům dělá potíže určit ji jako slovesný způsob ta skutečnost, že jí mohou být nepřímo vypovídány stejně děje oznamovacího způsobu, jako i děje způsobu rozkazovacího a podmiňovacího. Proto tvary nepřímé výpovědi byly a jsou stále ještě nazývány porůznu buď prostě jen „tvary“, nebo „časy“, ovšem také „způsoby“. Naposled tato kategorie — „protiklad tvarů přímé a nepřímé výpovědi“ — byla určena (E. Dominou) jako slovesný způsob sekundárního hodnocení, anebo jako sekundární způsob. Existuje z poslední doby také pokus nazývat ji „način“ (způsob), což není nic jiného než latinské „modus“, kterýžto termín má doposud v bulharštině ekvivalent „naklonenie“. Nejvhodnější a autorkou velmi dobře motivovaný je termín „sekundární způsob slovesný“ (mohlo by být užito také termínu „nadzpůsob“).

Sporná je také otázka původu způsobu nepřímé výpovědi. Správnější by bylo ovšem mluvit o genezi modálního protikladu přímé — nepřímé výpovědi jako morfologické kategorie. Existují tři názory na tuto otázku, dva z nich jsou protikladné. Jedna část badatelů zastává názor, že způsob nepřímé výpovědi vznikl v bulharštině vlivem tureckým, jiní se snaží dokázat, že je to jev svérázně bulharský, který vznikl následkem osobitého vnitřního vývoje bulharského slovesa. Zastánci třetího názoru se snaží smířit první dvě antagonisticke teze. Stejně jako nejsou náhodné balkanismy v bulharštině, tak také není bezesporu náhodné, že se bulharština v tomto směru nachází v úplné typologické jednotě s turečtinou a ostatními členy tohoto jazykového svazu. Hned však musíme dodat, že se bulharský slovesný systém vyznačuje typickými zvláštnostmi, které by mohly způsobit vznik způsobu nepřímé výpovědi i cestou samostatného vývoje. Turecký vliv tedy musíme chápat jen jako katalyzující, jako podporující určité tendence vlastní bulharskému slovesu.

Zaslouží si pozornosti pokus nahradit binární protiklad přímé — nepřímé výpovědi trojčlennou korelací: přímá (osobní) výpověď — neutrální výpověď — nepřímá (neosobní) výpověď, přičemž se projevuje snaha najít důsledný odraz tohoto trojčlenného vztahu v celém časovém systému. Má se přitom za to, že tvary přímé a nepřímé výpovědi tvoří ekvipolentní opozici a že tvary neutrální výpovědi tvoří subordináční protiklad na jedné straně s tvary přímé a na

druhé straně s tvary nepřímé výpovědi. Tato svůdná logická konstrukce však může být těžko dosvědčena jazykovými fakty. V plánu préterita, jak bylo již řečeno, je možno skutečně takový trojčlenný vztah nastínit, přičemž historický prézens se pojí s neutrálně výpovědní modálností. Jako v mnoha jiných ohledech (co se týče např. oblasti časové a vidové) tak také v tomto případě je plán préterita (jakožto plán dějů uskutečněných, které můžeme přesněji hodnotit) nejvíce rozčleněn a nejvíce odstíněn. To však stále ještě není dostatečný důvod, abychom mluvili o morfologicky vyhraněném způsobu neutrální výpovědi.

Co se týče prézentu, měli bychom zde rozlišovat (jako to činíme obvykle) dvě přestátní: aktuální (ve kterém jsou v bulharštině slovesa vždy nedokonavá a odpovídají na otázku: Co to teď děláš?) a prézens historický. To, co tvrdí Stankov, může se vztahovat jen na prézens historický, ke kterému mluvčí sahá — při existenci opozice přímé \times nepřímé výpovědi — jen v případech, když v plánu préterita není nutné klást důraz na osobní nebo neosobní informovanost mluvčího, na jeho přesvědčenost nebo na jeho pochyby, ale naopak když je řeč o faktech pokládaných za objektivní. Sám o sobě historický prézens stojí stranou od ostatních temporálních kategorií. Mohli bychom zde nanejvýše mluvit o výraznějším projevu modální idiomatiky. Ostatní temporální kategorie se pojí s modálním odstínem neutrálním jen velmi zřídka a chybí zde také morfologická vyhraněnost, abychom mohli mluvit o zvláštním slovesném způsobu.

Nelze nikterak přijmout, že aktuální prézens vyjadřuje neutrální modalitu. Právě zde se dost zřetelně uplatňuje modální význam osobní informovanosti, osobní přesvědčenosti, byť to bylo jen proto, že jsou tyto tvary v systémovém protikladu se zvláštními tvary nepřímé výpovědi.

Není též přijatelné zařazování času budoucího a předbudoucího k neutrálnímu způsobu. Při budoucích dějích nelze ovšem mluvit o osobní informovanosti (protože se ještě neuskutečnily), je zde však přítomen význam osobní přesvědčenosti, kdežto u druhého členu protikladu, u budoucích a předbudoucích tvarů nepřímé výpovědi, právě toto osobní přesvědčení chybí, je tu význam pochybování.

Nakonec bychom se měli zastavit u otázky významu perfekta. Stankov zařazuje perfektum ke způsobu neutrální výpovědi, ale tento postup zaráží, když víme, že tvary nepřímé výpovědi jsou v podstatě tvary perfekta, na jehož základě (formálně i sémanticky), jak je všeobecně známo, vznikaly. Mezi jiným také následkem sémantického ovlivnění tvary nepřímé výpovědi vyjadřuje perfektum v současné bulharštině povětšinou modalitu nepřímé výpovědi. Proto také velmi nespodně může být kategoriicky definováno jako čas neutrální výpovědi, i když se případy takového úzu vyskytují. Otázka významu a užívání perfekta je dost komplikovaná a stále ještě není uspokojivě vyřešena. Slovanské perfektum, zvláště bulharské, se vyznačuje dvoučlenností svých tvarů, odkud také vyplývá obojetnost jeho sémantiky, a to dvojitá časovost a dvojitá modalita (dokonce v některých případech také dvojitá vidová ráz). Tvar přímé výpovědi přítomného času pomocného slovesa zde vstupuje do protikladu s minulým přítomným činným, co se týče času a modality. K požitím jednoznačného definování významu perfekta přispívá také různá modální hodnota jednotlivých slovesných osob. První osoba se obvykle vyznačuje modalitou přímé výpovědi, kdežto druhá a třetí osoba modalitou nepřímé

výpovědi a zřídka, zvláště při třetí osobě, možno mluvit také o modalitě neutrální. Současně lze říci, že se k těmto významům ve všech tvarech přidružuje mnohdy také význam předpokladu o uskutečnění děje, jehož probíhání mluvčí nepozoroval, o jehož skutečnosti však je podle některých údajů přesvědčen.

Aktuální prézens, čas budoucí, čas předbudoucí a perfektum tvoří s patřičnými tvary nepřímé výpovědi opozici privativní, v níž jsou členem bezpříznakovým. Ve vedlejších větách obsahových (po slovesech dicendi) mohou vystupovat místo členu příznakového.

Ostatně když Stankov spojuje perfektum s modalitou neutrální výpovědi, nerozlišuje fakticky mezi perfektem a perfektu podobnými tvary, tvořenými pomocí přičestí činného aoristového a imperfektního slovesa a přítomných tvarů slovesa pomocného, stejně tedy jako tvary nepřímé výpovědi, s tím rozdílem, že perfektu podobné tvary zachovávají v třetí osobě pomocné sloveso (kdežto tvary nepřímé výpovědi tento tvar vynechávají). Je zde stále ještě hodně nejasného, různé významy a funkce perfekta, perfektu podobných tvarů a tvarů nepřímé výpovědi nejsou dostatečně ujasněny a diferencovány. Proto je klasifikace Stankovova předčasná a nevystihuje skutečný stav věcí.